

**Ата-бабаларыбыздын демократиялык баалуулугунун
“Манас” эпосундагы көрүнүшү**

Тоонун көркү таш болот,
Боло турган азамат,
Он бешинде баш болот.
Жеңижок

Макалада жамааттык кеңеште өспүрүм Манастын кандык даражага шайлануусунун жүрүшүндө орун алган кыргыз элинин өзгөчөлүү, демократиялуу жана гумандуу жөрөлгөлөрү жөнүндө сөз жүрөт.

***Ачкыч сөздөр:** кеңеш, жамаат, гумандуулук, демократиялык, шайлоо, өспүрүм Манас, өзгөчөлүү, калыстык, баалуулук.*

В данной статье речь идёт о своеобразном, демократическом и гуманном обычае кыргызов, проявленном в процессе выборов в почётную должность хана на Совете общин. В эпосе «Манас» есть сведения о том, что на эту должность рекомендуется подросток Манас.

***Ключевые слова:** совет, община, гуманность, демократический, выборы, подросток Манас, своеобразие, беспристрастность, ценность.*

Атактуу жазуучу Ашым Жакыпбектин “Теңири Манас” романында: “Жайдан күзгө оогон бир күнү Манас аймагынан сексен төрт улан чогултуп, салбырынга чыгууну көздөдү. ...шатыра-шатман жүрүп калышты”, – деп жазылат [1:93]. Аталган романда “Балдардын алды жыйырма беште, эң кичүүсү Манас он үчтө”, – делет. Бирок Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча жазылып алынган “Манас” эпосунда:

Асты бардыр жыйырма беш,
Аяк жагы он беште,

Алар болду кеңеште, – делип [2:120], Манастын курагы он беште делүүдө. Эгер улуу ойчул-акын Жеңижоктун жогорудагы ыр саптарынын мазмуну менен салыштырып, саресеп салсак, анда ошол учурда Манастын курак жашынын он бештегиси жүйөлүү болууда. Анткени акын Жеңижок, мүмкүн, ыр саптарында Манастын курагын да көңүлгө алган болуу керек. Салбырынга аттанаар күнү Манас атасынан жылкыдан үч быштыны карматууну, экөөн эки жолдошуна мингизип, бирин бош коштотуп аламын деп суранганда, атасы баласынан акыл калчап иш кылуусун, этият болуусун өтүнүп, “Керек болсо үйүрү менен айдагын, каралдым, бул мал-мүлктү сен үчүн жыйгамын”, – деп, “Камбарбоздун үйүрүнөн карматып бешти бергени, – делет [2:120].

Сексен төртү Чаркастандын оюна, агын суунун боюна, бадал токойдун ачыгынан ыктоо жай таап, чатырларын он-ондон айыл кылып тигишип, айлана тегерекке ит агытып, куш салып, бөрү-түлкү алышып, оюнга абдан канышат. Алтынчы күнү чогулуп отурганда, – Ашым Жакыпбектин романына көз чаптырсак, – Манас мындай кеп айтат: – Баарыңар мырза балдарсыңар. Топурашып башы жок жүрө бербей бирөөнү ак тердикке чайкап, хан көтөрүп алсакчы, анан аны улук көрүп, айтканына көнсөкчү. Ким минип келген атын союп берсе ошону хан көтөрөлү да, айылга барганда элге жарыя кыламын. Кана, атуулдар чыккыла, мартың болсо сойгула, бакылың жөн койгула. Бу кеп тамаша эмес чын болсун, бирөөнүн атын алдап жегендей болбойлук...

Манастын кебин жөндүү көрүшүп, бир тобу жаалдап колдоп кетишет. Оболу кандык манжудан барган Шакумга сунушталат. Анда ал:

“Өз атымды жойгомун,
Алтайлык камап жатканда

Манаска нөкөр болгомун!” – деп [2:121], моюн толгойт. Ошпурдун уулу Назарбекке атыңды сойгун да, элге башчы бол! – деп камалашат. Ал: – Мен сегиз жашымда эле манастын ат кошчусу болуп алгамын, – деп четке чыга берет. Жамаат Саламаттын уулу, улуту кыргыз Айнакулду арага алганда, ал: – Көбүңөргө сөзүм бар, Манастын күчү менен кайратын көрүп калган көзүм бар:

Көкүрөктө эсим бар,
Баарыңарга эп болсо,
Манасты төрө кылууга

Ынтызар болгон кезим бар, – деп [2:121], Манасты төрөлүккө сунуштайт. Анда Айдаркан уулу Көкчөнү: - Сен хан боло турган жөнүң бар, ата-бабаң атактуу-тектүү, өзүң эрсиң. Ушу сен ылайыксың...[1: 94]. Ал кичине ойлоно калганда, арада Каракожо баласы Калдарга мырзаны кан көтөрүүгө камалаша калышканда [2:121], ал: - Мени камалабагыла, кан болуучу алым жок, – деп артка чегинет. Озунуп Көкчө кежейип кеп айтат: - Ой, ары жок балдар, алты күнгө чыдабай напси деген балаага алдырганы турасыңар. Мазак кылган сөзгө макоо атын соёбу? А көрө бугу-марал таппасаңар, кекилик-улар атып жумуруңарды толтуруп чыдабайсыңарбы! Анда Аскардын уулу Жабагы ачууланып: -Сары-Арканы жайлаган, сан казакты айдаган башкы атаң Барак кан болгон. Чоң атаң Камбаркан бар, өз атаң Айдаркан. Минтип артка кеткениң башкага жарашса жарашмак, сага жарашпайт. Бабырабай сой атыңды, – деп демитет. – Ой, Жабагым, бекер жаткан мал барбы, мага өчөшкөн, өйдөлүк сөзүңдү кой да, чын эр болсоң өз атыңды сойчу, – деп Көкчө этегин кагынып туруп кетет. Көкчө анткен соң күлкү-шаң менен кан шайлоо жөрөлгөсү улана берет. Күлдүрдүн уулу Чалыга жабышышат, балдар. Анда Чалы: - Бая Нескара келген тушунда, эсим чыгып, не кыларды билбей, алашка коңшу болуп, Манаска кошчу болгон жайым бар. Азыр кан болорго менин алым да, акым да жок, – деп жөнүн айтат. Андан соң тыргооттордон Деркенбайга кезек келет: - Тыргоот деген улуу журт, жетээрлик бай турасыңар, азаматыңар шайма-шай. Союлса бир тай союлаар, жөө калсаң мага учкашып жүрөрсүң, атыңды сой, – деп аба жара күлүшүп, ага жабылышканда:

– Улук болоор жайым жок деп Деркенбай качып кутулат. Жана тыргоот калкынан келген Аңгирдин уулу Конойго, “Атыңды сойсоң болор-деп,

Артыкча арбак конор-дешип, ага карашканда: - Атымды сойбойм акыр” – деп, Ал айта электе безенди, – делет [2:122]. Баары болбой качкан соң, Манаска кезек келет.

“Сексен төрттүн ичинде
Сен экенсиң кичүүсү.
Эсеп жетпейт малыңыз,
Элден бата алыңыз,
Урматтап улук кылалы,
Айтканга көнө калыңыз.
Уругуң түрк алашы,
Урматтуу Жакып баласы.
Сен кандайсың, мырза?” – деп,
Эл ортого алышты [2:122].

Анда Манас: - Алтайлыктан арбының, Каңгайлыктан канчаң, Манжулуктан баарың барсыңар, бир атыңды союуга батына албай качтыңар, бир жылкыңды союуну кандайдыр “мазак” катары кабылдаганыңар да бир топ; ошентип, ар жанды козгодуңар; бул жерде акылмандар кошо бар, өзү, деги, баарыңар макул көрсөңөр, атын союп кан болуу, адам угаар кеп эмес, – деп:

Кийик издеп, аң уулап
Чаркастын келдиң бетине,
Талгак болсоң баарыңар

Бир жылкынын этине
Ат минбесем коёюн,
Алып келип жыгыңар,
Аккуланы соёюн.
Аккула жандан кайранбы?
Ач болсоңор табайын
Аманат жанга айланды”.
Аны айтып жаш Манас,
“Алып келип бер жакка
Аккуланы союңар:
“Атын сойбойт экен” – деп,
Ойлонбосун оюңар” – дейт [2:123].

Манастын айтканын уккан Чегебай ордуна тура калат да: - Аккула арык, эти жок, аны сойгонубуз уят; өзүңөр көрүп турасыңар, арстан Манас баланын, атын сойбос нээти жок; менде кан Жакыптын колуна карматып минген бир боз бышты бар, ал абдан семиз мал; соёруңар чын болсо Аккуланы коюңар да, боз быштыны союңар:

Байрак байлап, туу кылып,
Кашында Манас баланы
Кан көтөрүп коюңар!” – деп суранат [2:122]. Чегебайдын айтканын макул табышып, боз быштыны көпчүлүк союшуп, этин сегизге бөлүшүп, этти жешип, жыргап калышат. Манастын мени жөн коюңар деп качканына болбостон, аны камалап кармап алышып, ак тердикке салышып:

“Каныбыз!” – деп, дүркүрөп,
Кан көтөрүп алганы.
“Кан нөкөрү бизбиз!” – деп,
Кашындагы боз балдар
Каткырып күлүп калганы, – делет [2:123]. Андан соң эр Манас:
-Кудай колдосо, айтканыма баарын көндүрүп алаармын деп, ал күндүн эртеси:

“Кан көтөрүп салдыңар,
Качкан менен болбодуң,
Камалап кармап алдыңар.
Өкүмүм экөө болбосо,
Өзүңөр аман кетпессиң
Өз көңүлүм толбосо,
Жарлыгым жалган болбосо,
Жаныңды тирүү кетирбейм
Санаада ишим толбосо.
Баарыңарга эп болсо,
Бакырың билген кеп болсо,
Түлкү, бөрү алдык, – деп,
Түнү-күнү сүйүнбөң,
Үмүтүң үзгүн үйүңдөн, – деп, өз өкүмүнө, жарлыгына жана алардын аткарылышына, бардык нерсеге олуттуу көз караш менен караарын алдыртадан билдирет. Ашым Жакыпбек Манастын кан көтөрүлгөндөн кийинки сөзүн минтип аяктайт:
- Мындан ары Алтай тоонун Аңыртын ашабыз, Оркун дайранын Марал-Кечүүсүн жакалап, кайгуул чалабыз. Элибиз турган аймактын чеке-белин капилет келчү жортуулдан сактап турбасак болбос.

Сексен төрт жөкөрү ашып-шашып чатырларын бүктөшүп, кош-колоңун артынышып, Манаска катар бастырбай куйрук улаш жүрүшүп, Аңырттын белин ашты, арага бир конуп, андан нары арбын жол басты. Сексен төрттүн ичинен узак жолго чарчанып, күңкүлдөгөндөр да болду. Бирок хан Манастын каары күн сайын күчөп чыгууда, бет келип каяша айтчу жан даабады. Күнү бою тынбай жүргөн соң Оркундун

боюна жетти. Жаңгел токой апай төш жер экен. Кылымдап өскөн түптүү чынарлары дүпүйөт, бир чынардын башында баренденин миң уясы бар окшойт. Куштар сайрап безенип, нарытан өйүз-бүйүз терең жарга камалып, урган таштай толкуп аккан Оркундун шарына оболу көнбөгөн кулак тунгудай. Жар жайыкталып, суу жайылып аккан жерин Марал-Кечүү дээр экен. Токой четине чарчап барган берендер аттарын аса байлашып, көрпөчөсүн төшөнүп, ээрлерин жазданып жайнап жатып калышты. Марал-Кечүүдөгү аңчылык олжолуу болду [1:95-96].

Ошентип, макаланын мазмуну боюнча төмөндөгү тыянактарды чыгаруу мүмкүн. Биринчиден, Манас мурда да көөдөнүндө катып жүргөн болуу керек, кийин сексен төртү салбырынга чыкканда ошол оюнун чындыгына көзү жетип, арабыздан бирөөн кан кылып шайлап, анын айтканын угуп, нускасына көнсөк, анда жамаатта өз ара түшүнүшүүнүн, биригүүнүн кырдаалы орноп, жамааттын аракеттери жөнгө салынып, жамаат иреттүүлүктүн, тартиптүүлүктүн, жооптуулуктун нугуна бурулаарын алдыртадан байкап жатат. Экинчиден, алты күн конушуп, соңку күндөрү аң уулоо анчалык олжолуу болбогондуктан, Манастын сунушу, б.а. кан болуучу уландын өз жылкысын союуга кебелбей макул болуусу керектиги айрымдарын артка кетенчиктетти; бул күтүүсүз сунуш, ырасында, кан болуучу уландын марттыгын, айкөлдүгүн, чечкиндүүлүгүн сыноочу жагдай болуучу; кээ бирлери бул шартты кандайдыр азил-тамаша катары кабылдашып, тамашага чалгандар да болду (мисалы, эр Көкчө); бирок Манас коюлган шарттын маанилүүлүгүн, келечектүүлүгүн жетик түшүнүп, кайраттуулугун, жогорку ар-намыстуулугун көрсөтүп, өзүнүн канаты, жан шериги-аты Аккуланы союуга көрсөтмө берип жатат. Үчүнчүдөн, сен кан болууга ылайыктуусуң деп сунушталгандардын бир нечеси (алар, чынында, кандыкка татыктуу болуучу), өз талапкерликтерин алып коюшкандыктары, эл-журттун жүгүн тартып кетүү, көтөрүү түйшүгүн, жоопкерчилигин терең ойлошуп, жетиштүү аң сезимдүүлүгүн көрсөтүшкөндүгүн белгилөө абзел. Төртүнчүдөн, кандыкка сунушталгандардын арасында бөлөк улуттардын өкүлдөрүнүн да болуусу (мисалы, манжудан барган Шакум, тыргооттордон Деркенбай ж.б.), кайсы улуттун өкүлү болбосун татыктуулугун, жарамдуулугун баалоо аракети, бул, нукура гумандуу, демократиялуу мамиленин үлгүсү болуп саналат. Бешинчиден, кан болууга татыктуусуң деп көрсөтүлгөн айрымдар, мага караганда Манас татыктуу дешип, мурунку айткан сөздөрүнө бек турушуп, б.а. мырзалыгын көрсөтүшүп, элдин эртеңин ойлошуп, өздөрүнүн жогорку адеп-ахлак сапаттарын, акыл-эстүүлүгүн көрсөткөндүктөрүн белгилөө зарыл. Алтынчыдан, Манас кан көтөрүлгөн соң, элдин тынч, сак, бейпил жашоо-турмуш кечирүүсүн башкы орунга коюп, чек араны көзөмөлдөө чечимине келип, кошунуна жарлыгын айтып, чек араны кайтаруу боюнча алыс жолго аттанышат.

Адабияттар

1. Ашым Жакыпбек. Теңири Манас: Роман [Текст] / Ашым Жакыпбек // Сүрөтчүсү Т. Курманов. – Б.: “Кыргызстан”, 1995. – 560 б.
2. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст]/ С. Орозбаковдун варианты боюнча. КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Түз.: С. Мусаев. – Б.: Хан-Теңир, 2010. – 1840 б.
3. “Манас” энциклопедиясы. – Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1995. 2 т. – 432 б.

**OSHG KOLDOSHEV M., 2015-4 the candidate of pedagogical sciences, docent,
Osh state university
misiraly@mail.ru**

Democratic values of our ancestors' that are reflected in “Manas”

This research article is discussing the original democratic and humane Kyrgyz tradition that was demonstrated in the process of elections for the honorary post of Khan at the Board of communities. The Kyrgyz folk epic Manas contains certain data on young Manas being nominated for this post.

Keywords: *advice, community, humanity, democratic, election, teenager Manas, original, justice, value.*